

*Юлія Володимирівна Корольова,
здобувач
кафедри теорії держави і права
Київського університету туризму,
економіки і права*

ДЖЕРЕЛА ПРАВА В АСПЕКТІ ПРАВОВОЇ РЕАЛЬНОСТІ

Сучасна наука починає досліджувати правову реальність всебічно в онтологічному, гносеологічному, антропологічному, аксіологічному, феноменологічному та інших аспектах.

Характеристика становлення поглядів на правову реальність пов'язується з необхідністю аналізу сутності цієї категорії. Правова реальність являє собою особливий вимір буття — світ права. Не можна пізнати право, не заглибившись у його світ. Вивченням правової реальності займається правова онтологія — наука про буття права у суспільстві та функціонування правових явищ у їх динаміці. Онтологія права є складовою філософії права і використовується юридичною наукою в процесі методологічного дослідження її категоріального апарату.

Вагомий внесок у розробку проблеми правової реальності зробили українські науковці О. Бандура, В. Бачинін, А. Гарник, Ю. Єршов, А. Козловський, І. Малінова, Т. Тарахонич, В. Шаповал та ін. Різні проблемні аспекти правової реальності аналізувалися у працях Є. Бистрицького, Б. Галкіна, О. Зінченка, В. Іванова, В. Малахова, А. Ракітова, А. Смирнової та ін.

Щоб пізнати правову реальність глибше, потрібно уявити світ права як своєрідне узагальнення визначень різних його сторін. З цього приводу С. Максимов пропонує власне розуміння правової реальності як особливого світу права, який конструюється із правових феноменів, впорядкованих залежно від відношення до базисного (первинного) феномену як до «першореальності» права. Науковець зазначає, що, незважаючи на різницю між широким і вузьким трактуванням правової реальності, їх не варто протиставляти, адже загальна картина правової реальності залежить від того, що взято за базисний феномен [1, с. 148].

Правова реальність охоплює комплекс усіх реально існуючих правових явищ, які мають як об'єктивний, так і суб'єктивний характер, а її структуру становить природне та позитивне у праві, а також єдність трьох рівнів — ідейного, нормативного та практичного. Усі рівні правової реальності взаємопов'язані і взаємоузгоджені та утворюють єдину сферу буття — світ права.

Як цілісне явище соціальної реальності право має певні форми зовнішнього вираження, які відображають зміст, структуру та особливості права як специфічного регулятора суспільних відносин. Однією з фундаментальних юридичних категорій, що забезпечує формальне існування права та правової реальності у суспільстві, на нашу думку, є «форма права».

У юридичній літературі відсутнє єдине загальноприйняте визначення форм права. Можна припустити, що ця категорія характеризує право як окремо взяте явище суспільної дійсності та позначає спосіб вираження змісту того чи іншого явища правової реальності. Якщо під змістом права розуміється все те, з чого складається право і чим воно характеризується, то формою фіксуються способи зовнішнього існування права [2, с. 223]. Основне призначення категорії «форма права» полягає у впорядкуванні, наданні праву властивостей офіційного-владного характеру та конкретної формальної визначеності.

На думку В. Шаповала, формами існування права є нормативно-правові акти. Цю думку поділяють й інші науковці, які розуміють під джерелами права офіційно-документальні форми вираження і закріплення правових норм, що походять від держави та надають їм юридичного, загальнообов'язкового значення [3, с. 5].

М. Марченко вважає, що поняття «форма права» може тлумачитися по-різному [4, с. 206]. Так, форму права можна розглядати як вираження внутрішнього зв'язку та способу організації, взаємодії елементів і процесів правової реальності як між собою, так із зовнішніми умовами;

зовнішнє вираження змісту елементів правової реальності; сукупність засобів, способів і методів, за допомогою яких у суспільстві вирішуються ті чи інші завдання, які так чи інакше стосуються правового регулювання [14, с. 264]; спосіб зовнішнього вираження державної волі та юридичних правил поведінки [5, с. 379].

Таким чином, найчастіше під формою права мається на увазі спосіб внутрішньої організації та зовнішнього вираження права. Звідси можливо виокремити внутрішню і зовнішню форму права. Під внутрішньою формою права розуміється його будова, організація та структура, інакше кажучи, система права [6, с. 8]. Внутрішня форма характеризує формальну визначеність права, закріплює міру свободи й межі належної поведінки в конкретній правовій нормі, встановлює її ієрархію в системі права, до якої належить горизонтальна і вертикальна структури підпорядкованості усіх її елементів [7, с. 188, 189]. Зовнішня форма права визначається його змістом, представленим різноманітними системами і структурою офіційних джерел права, в яких воно існує та функціонує у суспільстві. Це своєрідна оболонка права, яка характеризує те, як саме право виражене у нормах [6, с. 8]. До зовнішніх проявів права відносяться текстуальні джерела права, які поділяються на первинні (правові звичаї, нормативно-правові акти, нормативно-правові договори, релігійні норми, юридичні прецеденти) та похідні, які уточнюють зміст перших (судова та адміністративна практика) [7, с. 188, 189]. Внутрішня і зовнішня форми права взаємозалежні, взаємообумовлені та взаємопов'язані, вони не можуть протиставлятися або суперечити одне одному.

У науковій літературі інколи зустрічається термін «юридичні джерела», під яким мається на увазі офіційні форми вираження змісту права [8, с. 400]. Таким формам притаманна офіційна визначеність, тобто норми права містяться саме в офіційно визнаних державою джерелах права. Результат ідеологічного усвідомлення об'єктивних потреб суспільства за допомогою правотворчих процедур виражається у нормативних актах, які і є юридичним джерелом права. У цьому випадку форма і джерело права збігаються за своїм змістом [9, с. 11].

Як вже зазначалося, правова реальність складається із різноманітних правових явищ, що існують у суспільстві, проте не всі вони є формами права. Щоб зрозуміти це, необхідно звернутися до характеристики елементів правової реальності.

Ідейний рівень правової реальності в загальному вигляді представлений природним правом, під яким мається на увазі сукупність об'єктивних соціальних потреб і цінностей, а також універсальні норми та принципи, які покладені в основу всієї правової системи суспільства [10, с. 67]. Природне право вважається похідним від самої природи людини як невід'ємної частини загальноносвітового порядку. За його допомогою правосвідомість пов'язує своє існування з універсальними першоосновами людського буття. Нормативно-ціннісною межею природного права є вища справедливість, що розуміється як універсальний ідеал, який відповідає засадам правового порядку зокрема та світового загалом. Всі закони повинні наслідувати природне право як керівний ідеал, до якого треба прагнути та реалізувати його постулати на практиці [11, с. 84]. Природне право є джерелом і одночасно формою права, способом існування його норм у вигляді принципів, ідей та цінностей.

Принципи права є відправними початками права, загальними вимогами, які ставляться до всіх учасників суспільних відносин з метою гармонічного поєднання їх інтересів. Це певна система координат, у межах якої право розвивається, і одночасно вектор, який визначає напрямок його розвитку [12, с. 87]. Принципи містяться у змісті права та є орієнтирами його формування, відображаючи всю сутність права та основні зв'язки, що існують у правовій реальності.

Правова доктрина представлена різноманітними науковими працями (монографіями, трактатами, статтями), розробленими вченими-правниками, що містять концептуальні ідеї про право, на основі яких органи державної влади приймають рішення з конкретних юридичних справ [13, с. 223]. Доктрина сприяє створенню і вдосконаленню законодавчої бази, збагаченню категоріально-понятійного апарату юридичної науки та її методології. Вона тісно пов'язана з юридичною наукою, яка є для неї основою та джерелом походження. Отже, доктрина має похідний щодо правової науки характер. Доктринальні положення створюються, як правило, у результаті проведення фундаментальних наукових досліджень [13, с. 223].

Правова ідеологія є вищим рівнем правосвідомості та являє собою систематизовану, виражену у правових категоріях (законності, справедливості, рівності тощо), втілену в юридичних докумен-

тах науковообґрунтовану, схвалювану державою концепцію про роль права і способи використання його можливостей в інтересах розбудови правової держави, гарантованого забезпечення прав громадян і розвитку гуманного, правового суспільства [14, с. 264–268]. Правова ідеологія є формою існування права у вигляді певного образу, його відображенні у нормах, поняттях, висновках, теоріях і концепціях; це відображення права, яке може бути існуючим або існувавшим, бажаним або небажаним.

Правосвідомість розуміють як сукупність ідей, поглядів, що виражають ставлення людей, соціальних груп і націй до права, законності, правосуддя, їхнє уявлення про те, що є правомірним і неправомірним [15, с. 110]. Правосвідомість — це своєрідна форма існування права у вигляді суспільної свідомості. Вона містить у собі сукупність поглядів, почуттів, емоцій, ідей, теорій та концепцій, а також уявлень і настанов, які характеризують ставлення особи, суспільної групи та суспільства загалом до чинного чи бажаного права, а також до всього, що охоплюється правовим регулюванням.

Формами права на ідейному рівні правової реальності є принципи права, правосвідомість, правова ідеологія.

Нормативний рівень правової реальності ототожнюють із позитивним правом як реально існуючим (у нормах, законах або інших офіційних документах) нормативним регулятором, на основі якого державою визначається юридично дозволена і недозволена поведінка учасників правовідносин і виносяться судами та іншими державними органами юридично обов'язкові імперативні рішення [6, с. 139]. Позитивні норми завжди передбачають свою письмову фіксацію у вигляді формалізованих нормативних актів офіційного характеру. До нормативного рівня відносяться: правовий звичай; норма права; нормативно-правовий акт; релігійна норма; нормативно-правовий договір; інститути права; правові процедури; процесуальні форми; правосуб'єктність; правовий статус і правовий режим.

Правовий звичай можна визначити як закладене у свідомості людей правило поведінки, що історично сформувалося певним суспільством у процесі багаторазового його повторення і санкціонується державою [17, с. 454]. Санкціонування такого звичаю здійснюється шляхом відсилання до нього, а не до його текстуального закріплення у нормативно-правовому акті. Держава визнає не всі звичаї, а лише ті, які мають найбільше значення для суспільства, збігаються з його інтересами та відповідають історичному етапу його розвитку [17, с. 147]. Правовий звичай є історично першою формою права. Спочатку звичаєве право охоплювало шлюбно-сімейні та деякі майнові відносини, а згодом із правових звичаїв сформувалися основні галузі права і найважливіші правові інститути [4, с. 264]. У сучасних державах романо-германської правової системи державою на офіційному рівні визнаються і забезпечуються звичаї ділового обороту, сфера застосування яких обмежена переважно зовнішньоторговельними операціями та комерційними договорами.

Норма права — це загальнообов'язкове, формально визначене правило поведінки, встановлене чи санкціоноване державою з метою регулювання суспільних відносин, що забезпечується примусовою силою держави [18, с. 126].

Нормативно-правовий акт є письмовим документом офіційного характеру, виданий компетентними органами державної влади, який містить норми права та загальнообов'язкові правила поведінки і спрямований на врегулювання певного кола суспільних відносин [19, с. 167]. Нормативно-правовий акт становить рішення правотворчого органу, що спрямоване на встановлення, зміну або припинення норм права. Він є безпосереднім юридичним джерелом права, його формою та способом вираження правових норм [20, с. 54]. На сьогодні нормативно-правовий акт є основним джерелом права у більшості правових систем сучасності, особливо романо-германського типу [8, с. 404].

Нормативно-правовий договір визначають як спільну угоду у вигляді акта — документа, який укладається за взаємною згодою між декількома правотворчими суб'єктами (двостороння або багатостороння угода), з метою офіційного врегулювання певної життєвої ситуації, що забезпечується державою та в результаті якої виникає нова норма права [17, с. 197]. Нормативно-правовий договір розрахований на багаторазове застосування і використовується переважно у сфері комерційних відносин. Договори з нормативним змістом, на відміну від більшості індивідуальних

договорів, завжди містять загальні правила поведінки і не мають персоніфікованого, одноразового характеру [17, с. 197]. Нормативно-правовий договір є формою об'єктивного вираження права у вигляді колективних договорів на підприємствах, внутрішньодержавних договорів, міжнародних договорів, рішень міжнародних організацій, конвенції тощо.

Нормативний рівень правової реальності представлений різними формами права, до яких можна віднести правовий звичай, норму права, релігійну норму, нормативно-правовий акт і нормативно-правовий договір.

Практичний рівень правової реальності пов'язується із правореалізацією. Правореалізація — це втілення норм права у діяльність учасників суспільних відносин шляхом дотримання заборон, здійснення суб'єктивних прав і виконання юридичних обов'язків [12, с. 88]. Правореалізація є не формою права, а конкретним правовим статусом, втіленим у життя та закріпленням за тим чи іншим суб'єктом. Механізм правореалізації виражається у такому: уповноважений суб'єкт використовує надану йому правомочність; зобов'язаний суб'єкт — виконує покладені на нього обов'язки; винний зазнає позбавлення особистого, матеріального або організаційного характеру, зазнає страждання за заподіяну шкоду [21, с. 56]. До практичного рівня, окрім правореалізації, також належать суб'єкт права, взаємодія між суб'єктами, правовідносини, правова дія, позитивна і негативна поведінка суб'єктів, правопорядок, правовий досвід, юридична практика та правовий прецедент [6, с. 139].

Правовий прецедент — це рішення органу державної влади з приводу конкретної справи, якому надається формальна обов'язковість і яким керуються при вирішенні аналогічних справ у майбутньому [22, с. 75]. Залежно від того, хто приймає рішення, прецедент буває адміністративним чи судовим. Адміністративний прецедент застосовується за відсутності нормативно-правової регламентації вирішення конкретної адміністративної справи. У таких випадках рішення компетентних органів державної влади містить у своїх приписах казуальну норму права, якій надається загальнообов'язкове значення при вирішенні аналогічних справ у майбутньому [23, с. 187]. Сутність судового прецеденту залежить від надання нормативного характеру рішенням суду у конкретній справі. Такий прецедент створюється, як правило, вищим органом судової системи [22, с. 75]. Обов'язковими для судів є не все рішення або вирок, а лише та частина, в якій вмотивована суть правової позиції судді, на основі якої приймають рішення [24, с. 58]. Прецедент є формою та одним із провідних джерел права у правових системах англо-американського типу.

Отже, формою права на практичному рівні правової реальності є тільки правовий прецедент, а всі інші її елементи до форм права не належать.

Таким чином, категорія «правова реальність» посідає центральне місце в категоріально-понятійному апараті юридичної науки. За допомогою цієї категорії ми можемо повніше визначити та дослідити кардинальні проблеми як теоретичного, так і практичного рівня, глибше розкрити сутність права як суспільного явища, зазирнути у його світ.

Правова реальність є складним багатоаспектним феноменом суспільної дійсності, який являє собою єдність суб'єктивного та об'єктивного аспектів буття права і складається із фундаментальних правових сутностей та інших похідних від них правових явищ, що об'єктивно існують у суспільстві та здійснюють вплив на учасників суспільних відносин.

Структуру правової реальності становлять ідейний, нормативний і практичний рівні, які, у свою чергу, є системами різноманітних правових явищ, у тому числі форм права. До форм права можна віднести: принципи права, правосвідомість, правову ідеологію та правосвідомість, правовий звичай, норму права, релігійну норму, нормативно-правовий акт, нормативно-правовий договір і правовий прецедент.

Правова реальність є особливим різновидом соціальної реальності, де право об'єктивно виражається у різноманітних правових явищах, що існують у суспільстві, зокрема у вигляді певних форм. Система форм права виконує організуючу роль у розвитку всієї правової реальності, надаючи їй єдності, внутрішньої узгодженості і забезпечуючи взаємозв'язок та взаємозалежність усіх її елементів.

Список використаних джерел

1. Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления : моногр. / С. И. Максимов. — Харьков : Право, 2002. — 328 с.

2. *Чепурнова Н. М.* Теория государства и права / Н. М. Чепурнова, А. В. Серегин. — М. : ЕАОІ, 2008. — 465 с.
3. *Шаповал В.* Конституція як форма (джерело) конституційного права України (питання теорії) / В. Шаповал // Право України. — 1999. — № 6.
4. *Марченко М. М.* Теорія держави і права : підруч. / М. М. Марченко. — К. : Зерцало, 2004. — 264 с.
5. *Матузов Н. И.* Теория государства и права : учеб. / Н. И. Матузов, А. В. Малько. — М. : Юристъ, 2004. — 349 с.
6. *Доржиев Ж. Б.* Теория государства и права / Ж. Б. Доржиев. — Улан-Удэ : Изд-во ВСГТУ, 2005. — 345 с.
7. *Загальна теорія держави і права (основні поняття, категорії, правові конструкції та наукові концепції) : навч. посіб. / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. — К. : Юрінком Інтер, 2008. — 400 с.*
8. *Нерсесянц В. С.* Общая теория права и государства : учеб. для юрид. вузов и ф-тов / В. С. Нерсесянц. — М. : Издательская группа НОРМА–ИНФРА • М, 1999. — 552 с.
9. *Марченко М. Н.* Источники права / М. Н. Марченко. — М. : ТК Велби, Изд-во Проспект, 2008. — 760 с.
10. *Рабінович П. М.* Основы загальної теорії права та держави : навч. посіб. / П. М. Рабінович. — 5-те видання, зі змін. — К. : Атіка, 2001. — 176 с.
11. *Карпичков В. О.* Правова реальність: поняття та місце в системі категорій права : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / В. О. Карпичков ; М-во освіти і науки України, Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 2014. — 198 с.
12. *Скакун О. Ф.* Теорія держави і права : підруч. / О. Ф. Скакун ; пер. з рос. — Х. : Консум, 2001. — 656 с.
13. *Кравчук М. В.* Проблеми теорії держави і права : навч. посіб. / М. В. Кравчук. — К. : Професіонал, 2010. — 398 с.
14. *Александров Д. О.* Юридична психологія : навч. посіб. / Д. О. Александров. — К. : КНТ, 2007. — 272 с.
15. *Алексеев С. С.* Общая теория права : в 2 т. / С. С. Алексеев. — М. : Юридическая литература, 1982. — Т. 1. — 382 с.
16. *Большой юридический словарь / под ред. А. Я. Сухарева. — 3-е изд., доп. и перераб. — М. : ИНФРА-М, 2007. — 858 с*
17. *Загальна теорія держави і права : підруч. / за ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. — Х. : Право, 2010. — 584 с.*
18. *Кунченко-Харченко В. І.* Правознавство : навч. посіб. / В. І. Кунченко-Харченко, В. Г. Печерський, Ю. Ю. Трубін. — К. : Кондор, 2011. — 476 с.
19. *Ведерніков Ю. А.* Теорія держави і права : навч. посіб. / Ю. А. Ведерніков, В. С. Грегул. — 4-те вид., доп. і переробл. — К. : Центр навчальної літератури, 2009. — 224 с.
20. *Зайчук О. В.* Теорія держави і права. Академічний курс : підруч. / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. — К. : Юрінком Інтер, 2006. — 688 с.
21. *Радько Т. Н.* Теория государства и права в схемах и определениях : учеб. пособие / Т. Н. Радько. — М. : Проспект, 2011. — 176 с.
22. *Кашанина Т. В.* Основы российского права : учеб. для вузов / Т. В. Кашанина, А. В. Кашанин. — 2-е изд., изм. и доп. — М. : Издательство НОРМА, 2000. — 800 с.
23. *Кельман М. С.* Загальна теорія держави і права / М. С. Кельман, О. Г. Мурашин, Н. М. Хома. — Л. : Новий світ, 2010. — 581 с.
24. *Клименко С. В.* Основы государства и права : пособие для поступающих в юридические вузы / С. В. Клименко, А. Л. Чичерин. — М. : Зерцало, 1999. — 354 с.

Корольова Ю. В. Джерела права в аспекті правової реальності

У статті досліджено поняття, структуру та елементи правової реальності та джерел права. Правова реальність визначена як комплекс реально існуючих правових явищ у єдності трьох рівнів. З'ясовано взаємовплив форм права та кожного з рівнів правової реальності. Формами права на ідейному рівні правової реальності є принципи права, правосвідомість, правова ідеологія. Нормативний рівень представлений такими формами права, як правовий звичай, норма права, нормативно-правовий акт, нормативно-правовий договір. Формою права на практичному рівні правової реальності є правовий прецедент.

Ключові слова: правова реальність, форма права, правовий звичай, норма права, правовий прецедент, рівні правової реальності.

Королева Ю. В. Источники права в аспекте правовой реальности

В статье исследовано поняття, структура и элементы правовой реальности и источников права. Правовая реальность определена как комплекс реально существующих правовых явлений в единстве трех уровней. Определено взаимовлияние форм права и каждого из уровней правовой реальности. Формами права на идейном уровне правовой реальности являются принципы права, правосознание, правовая идеология. Нормативный уровень представлен такими формами права, как правовой обычай, норма права, нормативно-правовой акт, нормативно-правовой договор. Формой права на практическом уровне правовой реальности есть правовой принцип.

Ключевые слова: правовая реальность, форма права, правовой обычай, норма права, правовой прецедент, уровни правовой реальности.

Koroleva J. Sources of law in terms of legal reality

The article examines the concept, structure and elements of legal reality and sources of law. The legal reality is defined as a set of real legal phenomena in the unity of the three levels. It was found interplay of forms of law and each level of legal reality. The forms of rights to the intellectual level of legal reality the principles of law, justice, legal ideology. Regulatory level represented by such forms of law, legal act, legal contract. The form of the right to a practical level of legal reality is a legal precedent.

Key words: legal reality, a form of law, legal custom, rule of law, legal precedent, the level of legal reality.

УДК 340.132.6

*Микола Віталійович Котенко,
асистент кафедри інтелектуальної власності
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка,
кандидат юридичних наук*

СИСТЕМНИЙ СПОСІБ ТЛУМАЧЕННЯ В АСПЕКТІ ІНТЕГРАЦІЇ СУЧАСНОГО ПРАВА

Системний спосіб тлумачення правових норм є складним юридичним явищем, що зумовлюється різноманітними аспектами свого функціонування. Як об'єкт наукового дослідження та як практичний засіб здійснення тлумачення правових норм, системний спосіб тлумачення правових норм може розглядатися: як елемент системи способів тлумачення правових норм, що застосовується суб'єктами тлумачення в органічному поєднанні з іншими способами тлумачення правових норм і забезпечує отримання інформації про зміст правової норми як явища системного плану, яке функціонує разом з іншими правовими норми; як самостійне правове явище, що походить від системного характеру права та забезпечує правильне усвідомлення волі правотворця, яка виражена у змісті правової норми.

Особлива актуальність цього способу тлумачення визначається його завданням, що полягає в інтеграції права.

Стан наукового дослідження системного способу тлумачення правових норм як правового явища характеризується міждисциплінарністю, що обумовлюється складністю самого явища та можливістю його прояву в різноманітних сферах правового регулювання суспільних відносин. Окремі аспекти системного способу тлумачення як явища теоретико-правового плану досліджувалися С. Бобровник, Є. Васьковським, Ю. Власовим, Л. Воєводіним, С. Гусарєвим,